

כו. בעניין אתרוג מורכב

א

ההרכבה היא אחת מהפעולות החקלאיות הנפוצות. בפעולה זו מרכיבים ענף של עץ מסוים על גבי גזע של עץ אחר. במיוחד רווחת ההרכבה של ענפים שנלקחו מעצים תרבותיים על גזעיהם של עצים שנחשבים לחזקים יותר מבחינה חקלאית. כך גם מקובלת היתה במשך הדורות הרכבתו של ענף האתרוג על גבי עץ הלימון. בגמרא לא מופיעה שום התייחסות בנוגע לכשרותו של אתרוג המורכב. אף בראשונים לא מצאנו התייחסות לכך, והדיונים בעניין זה נערכו רק במאות השנים האחרונות. האחרונים שדנו בעניין זה בהרחבה,¹ העלו כמה וכמה סיבות לכך שאתרוג המורכב פסול. את הטעמים השונים שהועלו על ידם, ניתן לחלק לשתי קבוצות עיקריות: א. פסול מחמת זהות המין. ב. פסול מחמת מעשה העבירה שבהרכבת האילן.

הטעם הראשון מבוסס על ההנחה שהייתה מקובלת, שלפיה הרכבתו של ענף באילן אחר משנה את זהותו הפיזית של הפרי הגדל על הענף המורכב. אלא שייתכן שאף אם מבחינה בוטאנית צרופה, הענף לא מושפע מהעץ המארח, הרי שמבחינה הלכתית הענף מתבטל אגב העץ ומקבל את זהותו, ממילא, אם נרצה להשתמש באתרוג המורכב כדי לצאת ידי חובת

ארבעת המינים, מתעוררות כמה בעיות אפשריות: א. הפרי איננו אתרוג אלא מין אחר, שפסול לארבעת המינים. ב. הפרי נחשב אמנם לאתרוג, אך מחמת עירובו עם הלימון, הוא מוגדר כאתרוג חסר. ויתר על כך: אם שיעור האתרוג מצומצם, הלימון מחסר מהשיעור, ואם כך אין כלל שיעור מספיק לצאת ידי חובה. ג. מכיוון שבפרי מעורב גם לימון, הרי שזוהי הוספת מין על ארבעת המינים, ועוברים בכך על כל תוסף. בין הטעמים הללו ישנה נפקא מינה מעשית: במידה שהפסול הוא מחמת חסר, הפסול הוא רק ביום טוב ראשון, מדין לקיחה תמה. לעומת זאת אם חסר משיעור כביצה באתרוג, או לחילופין, שהפרי איננו נחשב כלל לאתרוג, האתרוג יהיה פסול, כמובן, במשך כל ימי החג. אמנם, לדעת התוספות (סוכה דף ל ע"א ד"ה משום) שאין צורך בשיעור כביצה, וצריך רק שתהא ניכרת לקיחתו, הרי שאף אם שיעור האתרוג המורכב מצומצם, הוא פסול רק ביום טוב ראשון.

כאמור, טעמים אלו מבוססים על ההנחה שההרכבה משנה את מין הפרי והופכת אותו למין אחר. אם אנו סוברים כך, המשמעות ההלכתית היא שהאתרוג המורכב נאסר לעולם, ואף אם ההרכבה נעשתה לפני דורות רבים, כל האתרוגים שגדלו מחמת אותה הרכבה, נאסרים. מבחינה בוטאנית ניתן היום לקבוע באופן ודאי שהעץ המארח איננו משפיע על זהות הפרי שגדל על הענף המורכב. העץ מעביר לענף מים ומינרלים, אך ההרכב הגנטי של הענף ושל העץ שגדל עליו, איננו משתנה. קביעה זו נכונה אמנם מבחינה מדעית, אך היא נתקלת בקשיים

1 הראשונים שדנו בזה הם הלבוש (סימן תרמ"ט סעיף ד'), הרמ"א (שו"ת הרמ"א סימן קיז), מהר"י פדוואה (שם קכו) והאלישיך (שו"ת מהר"ם אלישיך סימן קי), הסמ"ע והב"ח (שו"ת הב"ח קלה-ו) הט"ז (סימן תרמ"ט ס"ק ג') המגן אברהם (סימן תרמ"ח ס"ק כג) ועוד.

שאף לדעת החכמים ישנה השפעה של האילן על הפרי. בהמשך נאמר שם בגמרא: "אין מרכיבין זיתים ברכב של תמרה מפני שהוא אילן באילן. . . שנייא היא הכא שהוא עתיד למתקה". הירושלמי קובע, אם כך, שעץ התמך המארח את ענף הזית, עתיד למתק את הזיתים שיגדלו עליו. קביעה זו נאמרה בסתמא, ולא אליבא דרבי יהודה, וכנראה שהיא נכונה גם לדעת החכמים. נמצאנו למדים, שלדעת הירושלמי מין הפרי מושפע ממינו של העץ המארח, ואם כך, ענף הלקוח מעץ אתרוג המורכב בעץ לימון, איננו מגדל אתרוגים, אלא הכלאה של אתרוג ולימון, וממילא לא ניתן לצאת בפירות אלו ידי חובת ד' מינים. כאמור לעיל, קביעה זו של הירושלמי איננה עולה בקנה אחד עם מסקנות מדע הבוטאניקה, ולכן נראה שיש להציע ביאור אחר בדברי הירושלמי.

מבחינה חקלאית, פעולת ההרכבה לא נעשית כדי לערב שני מינים. מטרת ההרכבה הוא, כאמור, לאפשר לפירות הגדלים על עצים שנחשבים לעצים תרבותיים, ובכך הם גם חשובים יותר לפגעים ומחלות, לגדול על עצי פרא הנחשבים לחסינים יותר מבחינה חקלאית. עירוב שני מינים מתבצע על ידי האבקה טבעית או מלאכותית של תאים נקביים עם תאים זכריים של מין אחר. תופעה זו נקראת כיום: 'הצלבה'. תופעת לוואי של הרכבת מין במין היא האבקה אפשית בין שני המינים, היצרת מין חדש. כלומר, לא עצם ההרכבה יוצרת את ההכלאה, אלא ההרכבה מזמנת את שני המינים זה לזה, וכך יכולה להיווצר, על ידי משבי רוח או תעופת פרפרים, הכלאה של שני המינים יחד. ניתן, אם כך, לפרש באופן זה את דברי הירושלמי: המתקת הזיתים על ידי עץ התמר

במידה שבוחנים אותה לאור המקורות. שני המקורות שלכאורה אינם עולים בקנה אחד עם הקביעה הבוטאנית הם דברי הירושלמי בכלאיים, ודברי הגמרא בסוטה.

ב

במשנה בכלאיים (פרק א' מ"ז) מובאת מחלוקתם של חכמים ורבי יהודה לגבי הרכבה: "אין מביאין אילן באילן ירק בירק ולא אילן בירק ולא ירק באילן, רבי יהודה מתיר ירק באילן". בסוגיית הירושלמי על משנה זו, מבואר טעמו של רבי יהודה, שהרכבה נאסרה רק כאשר נוצר על ידה מין חדש. בהרכבת ירק באילן, לא נוצר מין חדש, שכן הירק המורכב איננו מתמזג במין האילן אלא מתפתח באופן עצמאי, ולכן לדעתו אין בהרכבה זו משום איסור. דעת חכמים, לעומת זאת, היא שאין האיסור תלוי בעירוב ממשי של המינים על ידי יצירת מין חדש, וכל הרכבה נאסרה. כך הסביר מראה הפנים שם את דברי הגמרא. מדברים אלו עולה שלדעת רבי יהודה, בהרכבת אילן באילן ישנה יניקה של הענף מהעץ, וזהו הפרי הגדל על הענף משתנה.

קביעה זו מבוססת על כך שלרבי יהודה דוקא כשעל ידי ההרכבה הם מתאחים ונעשה על ידיהם פרי או ירק משונה בהו אסרה התורה משום כלאים. וזה דוקא באילן ואילן או ירק בירק אבל ירק ואילן שאינם מתאחים להשתנות ולעשות ירק או פרי אחר אעפ שיוקים זה מזה לא אסרה תורה (תוספות יום טוב). לדעת חכמים, שהלכה נפסקה כמותם, כל הרכבה נאסרה ולא קיימת דרישה של יצירת מין חדש, ועל כן לא ניתן להסיק מכאן האם קיימת השפעה של העץ המארח על זהות הפרי המורכב. אך מהמשך הסוגיה בירושלמי עולה,

הדין,³ לדעתו, ההרכבה שנאסרה היא, בדומה להרבעת בהמות, רק כזו שמאפשרת, באופן עקרוני, יצירת זן חדש. גם אם לא נקבל את חידושו של הרב ישראלי בנוגע לאיסור הרכבה, הרי שבאפשרותנו לקבל את התפיסה העקרונית, לפיה, כאמור, אין במעשה ההרכבה כשלעצמו משום עירוב בין המינים. עירוב זה מתרחש בדרך אגב בלבד, ובאופן שבו נעשית ההרכבה כיום, איננו מתרחש כלל. על פי מהלך זה יוצא שדברי הירושלמי לא סותרים את הממצאים המדעיים, ונוכל להחזיק בקביעה המדעית שאכן אין השפעה של העץ על זהות הפרי המורכב. כמובן, שעל פי זה, אין בעיה מבחינת זהות המין של אתרוג המורכב, וניתן לצאת בו ידי חובה.

ג

סוגיה נוספת שצריך לברר היא הגמרא בסוטה (דף מג ע"ב). הסוגיה שם עוסקת באיסור ערלה, ובמהלך הדיון מובאים דברי רבי אבהו: "ילדה שסיבכה בזקינה בטלה ילדה בזקינה, ואין בה דין ערלה". רבי אבהו קובע, ודבריו אינם נדחים במהלך הסוגיה, שזהות הענף לעניין איסור ערלה נקבעת על פי מצבו של העץ המארח, שכן הענף המורכב בטל בטל ומאמץ את זהותו של העץ הבוגר. קביעה זו של הגמרא, שהענף בטל ביחס לעץ המארח, הופכת את העובדה הבוטאנית, שיש לענף זהות עצמאית, לעובדה שאינה משנה את ההלכה. לפי רבי אבהו, מבחינה הלכתית נחשב העץ ליחידה אחת שהגדרתה נקבעת על פי זהות

המארח איננה מתרחשת על ידי ההרכבה עצמה, אלא על ידי ההאבקה שמתרחשת בעקבותיה. לעיתים, החקלאי מבצע את ההרכבה למטרות של עירוב שני מינים, ועירוב זה מתבצע על ידי האבקת המינים שנספחת לפעולת ההרכבה, שגרמה לקירובם הפיזי של שני המינים. האבקה זו, היא ההמתקה שבה עוסק הירושלמי.²

הנקודה המשמעותית לענייננו היא, שבעיה זו של האבקה הגורמת ליצירתו של זן חדש, איננה קיימת באופן שבו מבצעים את ההרכבה המוכרת לנו כיום. ההרכבה כיום נעשית רק לאחר שכורתים את כל הענפים של העץ המארח, ומותירים רק את הגזע, שעליו מבצעים את ההרכבה. באופן כזה, האבקה בין המין המארח למין המורכב איננה אפשרית, וחששו של הירושלמי הופך לא מעשי. בספרו "ארץ חמדה" (ספר ב, חלק ב, סימן ג. בעיקר בסעיפים ז-יא), מרחיב הרב שאול ישראלי זצ"ל הבנה זו, ואף מגיע למסקנה מרחיקת לכת. לדעתו, ההרכבה הנעשית היום, שבה אין סיכוי ממשי לעירוב שני המינים, בגלל קציצת הענפים של העץ המארח, איננה אסורה מעיקר

2 הגרש"ז אורבך זצ"ל הביא ראיה שגם הכלאה על ידי האבקה נקראת הרכבה, ממשנה בפסחים (דף נה ע"ב): ששה דברים עשו אנשי יריחו, על שלשה מיחו בידם ועל שלשה לא מיחו בידם. ואלו הן שלא מיחו בידם: מרכיבין דקלים כל היום...", אין כוונת המשנה להרכבה רגילה, אלא להאבקה, שהיא זריית אבקה מעץ זכרי על עץ נקבי כמ"ש שם בגמרא (פסחים נו ע"א): "היכי עבדי... רב אחא בריה דרבא אמר מנחי כופא דיכרא לנוקבתא" (מפי ר' שמעון בודנהיימר ז"ל). ועיין תוספות מנחות (דף עא ע"א) ד"ה מרכיבין.

3 במידה שאכן נאמץ את הבנתו של הרב ישראלי, שההרכבה שנעשית כיום איננה אסורה, הרי שגם בעיית מצווה הבאה בעבירה, בה נדון בחלקו השני של המאמר נפתרה מאליה.

העץ, והיא איננה מתחשבת בזהותו העצמאית של הענף. על בסיס גמרא זו הסיק להלכה האלשיך (שו"ת, סי' ר"י), שאכן אתרוג המורכב פסול. פסיקה זו תקפה, כאמור, אף אם אכן העץ המארח כלל אינו משפיע על זהות הפירות הגדלים על גבי הענף המורכב.

החתם סופר (בהגהות שו"ע או"ח סימן תרמ"ח, על מ"א סק"ג) חולק על האלשיך, ולדעתו לא ניתן ללמוד מקביעתו של רבי אבהו בנוגע לאיסור ערלה לענייננו. וז"ל: "...אך מה שכתב האלשיך בתחילת תשובתו מש"ס פרק משוח מלחמה (דף מג ע"ב) דבריו תמוהים, דמה עניין ילדה בטלה בוקנה לכאן? דהתם לענין ביטול אסורם מיירי ולא שישתנה הפרי ויעשה מאגוז תפוח". החתם סופר קובע שביטול הענף ביחס לעץ, היא קביעה הלכתית גרידא, הנוגעת לענייני איסור והיתר. כלומר המשנה מתייחסת לביטול ערלה, וקובעת שאיסור זה בטל לגבי הענף הצעיר שמורכב על גבי העץ הבוגר. ממילא, דבריו של רבי אבהו אינם מעלים ואינם מורידים בשאלת זהותו של האתרוג הגדל על ענף שהורכב בעץ לימון, סיוע לדבריו של החתם סופר, שביטול זה הוא דין הלכתי מופשט הנאמר לגבי חלות האיסור, והוא לא משפיע על הגדרת החפצא הממשי, ניתן להביא מדבריו של המשנה למלך (הלכות מעילה פרק ד ה"ו ד"ה וראיתי) ביחס לחיוב עונשין על היתר שנתערב באיסור: "ולא ירדתי לסוף דעתו דמה ענין ביטול בכאן, דביטול לא שמענו אלא לבטל האיסור להתירו לכתחילה באכילה, אבל אם הרוב הוא איסור, נהי דאיסורא איכא, אבל לחייבו מלקות או כרת או קרבן, זו לא שמענו...". חלוקתו של המשנה למלך בין ביטול איסור בהיתר לבין ביטול היתר

באיסור, אפשרית רק במידה שניח שדין ביטול נאמר רק בנוגע להגדרה ההלכתית ולחלות שם איסור על התערובת, ולא בנוגע להגדרת התערובת מבחינה מציאותית. ממילא, כאשר איסור מתערב בהיתר, שם איסור בטל ברוב, והתערובת מותרת. אך כאשר מיעוט היתר מתערב באיסור, אמנם ההיתר התבטל, אך לא חל על המיעוט שם איסור להתחייב בעונשין, שכן זהותו הממשית לא נתבטלה. על עיקרון זה מבסס גם החתם סופר את דבריו: ביטול הענף ביחס לעץ אינו משנה את זהותו של הענף המורכב, אלא רק את שם איסור הערלה שהיה עליו, והוא שומר על זהותו המקורית כאתרוג.

אולם אם נאמץ את סברתו של האלשיך, וניישם את קביעתו של רבי אבהו לענין מעמדו של אתרוג המורכב, עדיין ייתכן שהדבר לא יביא לכך שהאתרוג יהיה פסול. זאת אם נאמץ את דעתו של הבני אפרים שאין כלל דרישה לשם אתרוג דווקא כדי לצאת ידי חובה, אלא יש צורך בפרי שיענה על כל הקריטריונים שמוזכרים בגמרא, הנלמדים מלשון הכתוב. בתורה הרי לא נאמר שיש ליטול אתרוג, אלא רק נקבעו המאפיינים של הפרי שצריך לקחת: הדר באילנו משנה לשנה, שיהא טעם עזו ופריו שווים, וכר'. כאשר כל הדרישות הללו מתמלאות, ניתן לקיים בפרי את המצווה, ואף אם לא ניתן לקרוא לו בשם אתרוג. אך קביעה זו איננה פשוטה, והיא נתונה במחלוקת ראשונים.

בהקדמתו לפירוש המשנה (ד"ה וכאשר מת יחושע) סובר הרמב"ם כי נמסר בקבלה ממשוה שקיבל בסניי שיש לקחת את מין האתרוג דוקא, ואילו הגמרא שעוסקת בקביעת המין על בסיס הפסוקים, רק מנסה למצוא סמך בכתוב למה שהתקבל במסורת. כיוצא בכך

ת"ר): "אבל לפי שאמר הכתוב 'פרי עץ' ולא אמר 'הדר' לבדו, שהוא שם האתרוג, ללמדנו שהדר הזה הוא האתרוג שפריו ועצו שוה". ממילא, אם טעם עצו ופריו שווה הוא רק סימן למין האתרוג, ניתן להכשיר אתרוג הגדל על עץ לימון. כמובן, שעלינו להניח שהפרי הגדל על הענף המורכב, לא מתבטל אגב העץ וזהותו המקורית נשמרת.

ד

מלבד בעיית זהות המין של אתרוג המורכב, קיימת בעיה נוספת של מצוה הבאה בעבירה, והיא איסור הרכבה והשימוש באתרוג שגדל על ידי איסור. האיסור להרכיב אילן באילן איננו כתוב בתורה במפורש. הגמרא בקידושין (דף לט, ע"א) לומדת איסור זה מתוך הקבלה לאיסור הרבעה: "דאמר שמואל: 'את חקתי תשמורו' חוקים שחקתי לך כבר, 'בהמתך לא תרביע כלאים שדך לא תזרע' מה בהמתך בהרבעה, אף שדך בהרכבה". הגמרא לומדת מהפסוק שבהרכבת שני מינים יש איסור כלאיים. משמעות האיסור הזה לענייננו היא בכך שקיימת בעיה לקיים מצווה שכרוכה בעשיית איסור.

את בירור בעיה זו יש לחלק לשני ענפים: א. מיאוס במצוות. ב. מצווה הבאה בעבירה. ראשית, נעסוק בבעיית מצווה הבאה בעבירה. הגמרא בראשית פרק לולב הגזול עוסקת בדיון מצווה הבאה בעבירה בנוגע למצוות נטילת לולב. מקור הדין הוא פסוק העוסק בקרבן גזול, אך הגמרא מרחיבה אותו גם לארבעת המינים. הלבוש, ומוכא בט"ו, (סימן תרמט, ס"ק ג) מעלה בעיה זו בהקשר לאתרוג המורכב "...ואני אומר שהם פסולים מן התורה, שהרי ידוע שהם מורכבים, שהורכב ענף מאילן

סובר הרמב"ן בפירושו לתורה, ששם "אתרוג" הוא אינו אלא השם הארמי של המילה העברית 'הדר'. לדעתו, אם כך, נאמר בתורה במפורש שיש לקחת אתרוג דווקא. אמנם מדברי התוספות עולה, שלדעתם אכן אין דרישה למין מסויים מן התורה, והכשר המין נקבע על פי סימנים שנמצא בכתוב. כך נאמר בתוספות (סוכה לג, ע"א ד"ה ואימא) לגבי אפשרות שעולה בגמרא לפסול מין הנקרא בשם 'הדס המצרי': "תימה, מאי סלקא דעתיה למיפסליה משום שם לווי, מידי הדס כתיב בקרא?! הא אפילו הירדוף מכשרינן, אי לאו משום דכתיב דרכיה דרכי נועם". התוספות סוברים אם כך, שאין דרישה למין מסוים. והכשר המינים נקבע על פי עמידתם בסימנים שהוזכרו בסוגיות השונות. האפשרות להתיר אתרוג המורכב על פי הסברו של הבני אפרים תלויה, אם כן, במחלוקת ראשונים זאת.

בחלקת יואב מיישב את הגמרא בסוטה באופן אחר. לדעתו, הענף אכן בטל ביחס לעץ, כפי שקובע רבי אבהו, אך הפרי עדיין נחשב לאתרוג. הבעיה שמתעוררת היא רק בנוגע לדרישה של: "טעם עצו ופריו שווה". לכאורה, דרישה זו איננה מתקיימת כאן שכן העץ הוא עץ לימון, ואין טעמו שווה לפרי האתרוג,⁴ אך בעיה זו איננה מוכרחת, שכן ייתכן שטעם עצו ופריו שווה איננו מהווה סיבה ותנאי להכשר האתרוג, אלא סימן בלבד. כך אכן משמע מדברי הריטב"א (סוכה לה, ע"א ד"ה

4 אמנם בשו"ת נפש חיה (סימן ב' ד"ה והנה כבר הבאתי) טוען שגם במקרה זה טעם עצו ופריו שווה, שכן האתרוג גדל על ענף שנלקח מעץ האתרוג המקורי, ודי בכך לעניין הגדרת טעם עצו השווה לטעם פריו.

כאמור, שלא כדברי ה"ז. ניתן ליישב את הבנת ה"ט"ז עם דברי התוספות, אם נחלק בין גזל לבין אשירה. חילוק שכזה כתב בשו"ת "נפש חיה" (סימן ב, ד"ה וע"כ צריכין). טענתו היא שבאיסור גזל לא התחולל שינוי בחפץ, מה שאין כן באשירה, שבכך שהיא נעבדה התחולל שינוי ממשי בחפץ. לכן, בגזל אין בעיה מצד מצווה הבאה בעבירה כאשר הגוי ביצע את העבירה, כפי שמבין ה"ט"ז מדברי רב הונא, ולעומת זאת באשירה, שמוגדרת כחפצא של איסור, בעיית מצוה הבאה בעבירה קיימת גם כאשר אדם אחר ביצע את העבירה, כדברי התוספות. אם נבוא לבחון את דינו של אתרוג המורכב לפי חלוקה זו, הרי שגם אם לא נגדירו כחפצא של איסור כאשירה, נראה שיש לאוסרו גם כאשר ההרכבה נעשתה על ידי גוי, שכן אתרוג זה נוצר על ידי מעשה ההרכבה, ומכח זה קיימת בו בעיית מצוה הבאה בעבירה, כדעת התוספות (שם), שמצווה הבאה בעבירה פוסלת את המצוה רק כאשר לא ניתן היה לקיים את המצווה אלמלא שבוצע קודם לכן מעשה העבירה. נמצאנו למדים, שאכן לא ניתן לצאת ידי חובת מצווה באתרוג המורכב, מחמת בעיית מצווה הבאה בעבירה.

ה

בעיה הנוספת שמתעוררת בהקשר זה, היא בעיית מיאוס למצוות. הסוגיה במסכת עבודה זרה (דף מו, ע"א) מביאה את ספיקו של ריש לקיש בעניין זה: "בעי ריש לקיש המשתחוה לרקל לולבו מהו למצוה? ... כי תיבעי לך אליבא דרבנן, לענין מצוה מאי: מי מאים כלפי גבוה או לא?". ספיקו של ריש לקיש מבוסס על הנחת יסוד שיש דין מאיס בנוגע לקרבנות, ושדין זה חל מעבר לגדרים של

האתרוג כתוך אילן... לימונ"א או איפכא, והרי נעבדה כו עבירה דהרכבה, ואע"ג שהרכיבו עכו"ם הא איכא למ"ד בפ' ד"מ דאפי' בן נח מצווה על הרכבת אילן, וכיון דנעבדה כו עבירה אע"ג דמותר באכילה, אימאסי לגבוה...⁵ הלבוש סובר שפסול אתרוג המורכב הוא גם כאשר הגוי ביצע את ההרכבה. הוא מתבסס על גמרא בסנהדרין, לפיה גם בני נח הוזהרו על הרכבת אילן, וכך נפסק ברמב"ם (הלכות מלכים פרק י', ה"ו): "מפי הקבלה שבני נח אסורין בהרבעת בהמה ובהרכבת אילן בלבד".⁵

אך ה"ט"ז התקשה בדבריו של הלבוש, מדברי רב הונא למוכרי ההדסים המובאים בתחילת פרק לולב הגזול (סוכה דף ל ע"א): "אמר להו רב הונא להנהו אוונכרי כי זבינתו אסא מעכו"ם לא תגזו אתון אלא לגזוה אינהו ויהבו לכו.. מאי טעמא? סתם עובדי כוכבים גזלני ארעתא נינהו". ה"ט"ז הביין שהוראתו של רב הונא נועדה למנוע את בעיית מצווה הבאה בעבירה על ידי כך שגוי יבצע את הגזל. מכאן הסיק ה"ט"ז, שאם אחר מבצע את העבירה, וזאת למרות שהוא מצווה עליה, שהרי גויים חייבים על גזל, אין בעיה של מצוה הבאה בעבירה. דברים אלו של ה"ט"ז נוגדים את דברי התוספות. התוספות (סוכה ל, ע"א ד"ה משום) מקשים מדוע לא פוסלת הגמרא לולב של אשירה מדין מצוה הבאה בעבירה. התוספות מניחים בקושייתם, שלמרות שהעבירה נעשתה על ידי הגוי, עדיין קיימת בעיית מצווה הבאה בעבירה, וזאת,

5 יעוין בש"ך (יו"ד סימן רצ"ז סק"ג) שנעלמו ממנו דברי הרמב"ם האלו, ולכן קבע להלכה שבני נח חייבים רק בשבע מצוות, ולא בהרכבה והרבעה. וראה בתוספות רע"א שם שהעיר על כך.

שבו בוצעה ההרכבה בפועל, אך אין שום איסור בנטיעת עצים נוספים מזרעים המופקים מהעץ המורכב. המשמעות של קביעה זו היא שבעית מיאוס במצוות ובעית מצווה הבאה בעבירה, אינן תקפות אלא ביחס לאתרוגים שגדלו על העץ שבו בוצעה ההרכבה, ואילו כל האתרוגים שגדלו על עצים שלא בוצעה בהם הרכבה, ומבלי תלות במקורם של עצים אלו, כשרים למצוות ארבעת המינים. אמנם, דעה זו של הרמב"ם לא תועיל לגבי הבעיה שעסקנו בה בתחילה, בעית זהות המין, שקיימת גם בגלגולים הנוספים של העץ שהורכב, במידה שאנו סוברים שבעיה כזו אכן קיימת.

לסיכום, שתי בעיות מרכזיות קיימות לגבי אתרוג המורכב. בעיה אחת היא העבירה שכרוכה בהרכבה. לאור קביעת הירושלמי וכן על פי דברי רבא לגבי אתרוג של עבודה זרה שנפסקו להלכה, נראה שאין בעיית מאיס באתרוג המורכב. לעומת זאת, קיימת בעיה של מצווה הבאה בעבירה. אמנם בעיה זו איננה קיימת בדרך כלל, שכן היא קיימת רק לגבי העץ שבו בוצעה ההרכבה, ולא בשאר המטעים, שמקורם איננו ידוע, אך בהם ממש לא בוצעה הרכבה. הבעיה האחרת היא בעיית הגדרת המין של אתרוג המורכב. בעיה זו קשה יותר, שכן במידה שאכן אתרוג המורכב נחשב למין אחר, לא ניתן לצאת ידי חובה בכל העצים שהתגלגלו מהרכבה שבוצעה אפילו בעבר. אלא, שעל פי מדע הבוטאניקה, ברור שאין כל השפעה של העץ המארח על הפרי הגדל בענף המורכב.⁶ ניסינו להארות כיצד קביעה בוטאנית זו איננה מתנגשת עם דברי הירושלמי בכלאיים, ועם הגמרא בסוטה לגבי ילדה שסיבכה בזקינה,

מצווה הבאה בעבירה. הספק הוא האם נאמר דין זה אף בנוגע למצוות. הסוגיה בעבודה זרה לא מכריעה בספק זה, אך בירושלמי (כלאים פ"א ה"ב) ישנה הכרעה בשאלה: "רבי שמעון בן לקיש בעי: מהו שיביא ממנה לולב? מצות כגבוה הן, או אינן כגבוה? אין תימר כגבוה הן - אינו מביא, אין תימר אינן כגבוה - מביא. פשיטא שהוא מביא ממנה לולב, שאין מצוה כגבוה". בנוסף להכרעת הירושלמי נראה שגם בבבלי יש הכרעה, לפחות לגבי דיעבד. הכרעה זו נמצאת בדברי רבא בסוכה (דף לא ע"ב), "לולב של עבודה זרה לא יטול, ואם נטל כשר". ניתן להתייחס לדברים אלו של רבא כמסקנת הבבלי, בייחוד אם נסבור את דעת התוספות (ע"ז דף מז ע"א ד"ה מי), שריש לקיש מסכים לדעתו של רבא שכשר בדיעבד לפני ביטול, וספיקו הוא האם ניתן לצאת לכתחילה, לאחר ביטול.

נמצאנו למדים, אם כך, שבעיית מאיס בכל מקרה איננה פוסלת את האתרוג, אלא שלדעת רבא אין ליטול אותו לכתחילה, ולפי הירושלמי, כנראה שאף לכתחילה ניתן לצאת בו ידי חובה. על כל פנים, בעיה זו של העבירה שכרוכה בלקיחת אתרוג המורכב, קלה יותר מאשר בעית זהותו של האתרוג שבה עסקנו קודם לכן. כך פוסק הרמב"ם (הלכות כלאים פרק א', ה"ז) בנוגע לאיסור ההרכבה:

הזורע זרעים כלאים וכן המרכיב אילנות כלאים אע"פ שהוא לוקה הרי אלו מותרין באכילה ואפילו לזה שעבר וזרען שלא נאסר אלא זריעתו בלבד, ומותר ליטע ייחור מן האילן שהורכב כלאים ולזרוע מזרע הירק שנזרע כלאים.

כלומר, איסור ההרכבה נאמר רק ביחס לעץ

6 יש להדגיש שדבר זה נאמר להלכה ולא למעשה.

יש להוסיף על דברים אלו, שבימינו אין דרך לדעת על שום מטע שהוא אכן איננו מורכב⁷ והחזקות של מטעים כאלו ואחרים, מסתמכות על אומדנות שרחוקות מאוד מוודאות.

7 יש להוציא מכלל זה את האתרוגים התמנים, שעל פי הטענה, אכן נחשבים לבלתי מורכבים.